

Cumhuriyet Halk Fırkası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Programları Üzerine Bir Karşılaştırma

Volkan Aksoy¹

Özet

30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra yurdun işgallere uğraması sonucunda vatanın mukadderatını İtilâf Devletlerine ve onların korumasında azınlıklara bırakmak istemeyen vatanseverler, Batı Anadolu'dan başlamak üzere direnişe geçtiler. Aynı amaçlar doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Samsun'a çıkan vatanseverler de bu yer yer yanan istiklâl ateşlerini birleştirip teşkilâtlandırarak vatanın kurtuluşunu temin ettiler ve Osmanlı Devleti'nin yerine yeni bir milli devlet kurdular. Bu aşamadan sonra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Büyük Taarruzun kazanılmasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) ve onun yaratıcısı Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin görevlerinin de sona erdiğini, müdafaa-i hukuk teriminin Kurtuluş Savaşındaki anlamını artık ifade edemeyeceğini düşünmüşler ve yeni dönemde yeni isme, yeni bir programa ihtiyaç olduğunu vurgulamışlardır. Mustafa Kemal Paşa çıktığı yurt gezilerinde amaçlarını halka anlatma fırsatı bulurken TBMM'de ise 1 Nisan 1923 tarihinde seçimlere gidilmesi gündeme gelmiş ve yeni bir seçim yapılması kabul edilmiştir. Mecliste seçim kararı alındıktan sonra, 8 Nisan 1923 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) Reisi olarak bir beyanname yayınlamıştır. 9 Umde'den (ilke) oluşan bu beyanname Halk Fırkasının (HF) temelini oluşturmuştur. Diğer taraftan Cumhuriyet'in ilk muhalefet partisi olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TCF) kökenlerini, Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanından sonra HF içinde doğan görüş ayrılıklarına kadar uzatmak mümkündür. Cumhuriyetin, bir grup önde gelen partininin Ankara'da bulunmadığı bir sırada ilan edilmesi bazı tepkilere yol açmıştır. Eski çalışma arkadaşlarının Mustafa Kemal'in desteklediği nispeten yeni kadrolar tarafından geriye itildiklerini düşünmesi de yeni partinin kuruluşunda etkili olmuştur. Böylece iki parti iki programla ve yer yer farklı söylemlerle Türk siyasi hayatında yerini almıştır.

1 Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, v_aksoy@ktu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-6725-8012.

GİRİŞ

30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra yurdun işgallere uğraması sonucunda vatanın mukadderatını İtilâf Devletlerine ve onların korumasında azınlıklara bırakmak istemeyen vatanseverler, Batı Anadolu'dan itibaren direnişe başladılar. Aynı amaçlar doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Samsun'a çıkan vatanseverler de bu yer yer yanan istiklâl ateşlerini birleştirip teşkilâtlandırarak vatanın kurtuluşunu temin ettiler ve Osmanlı Devleti'nin yerine yeni bir milli devlet kurdular. "Milli Mücadele" ya da "Kurtuluş Savaşı" ismiyle anılan bu tarihi süreçte en önemli icraatlardan biri de hiç şüphesiz ki, ilk olarak Erzurum ve sonrasında Sivas Kongreleri ile Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şeklinde birleştirilip vatanın tamamını temsil eder hale getirilmesidir. Bu aşamadan sonra Milli Mücadele daha teşkilatlı, meşru ve bir merkezden yönetilir hale gelmiştir.²

23 Nisan 1920'de TBMM açıldıktan sonra da tabii olarak Milli Mücadeleciler faaliyetlerine vatanın kurtuluşu hedefiyle devam etmişlerdir. Meclis içerisindeki mebusların hemen tamamı ARMH Grubu üye ve temsilcilerinden oluşmasına rağmen Meclisin içerisinde zamanla bir takım gruplaşmalar meydana gelmeye başlamıştır. Ayrıca Meclis açıldığında hemen her türlü fikir ve sınıftan temsilcilere sahipti ve ilk günlerin ortaya çıkardığı duygu seli zaman içerisinde vekillerin birbirini tanımasıyla fikir ayrılıklarına ve yakın görüşte olanların gruplaşmalarına yol açmıştır.³ Bu gelişmeleri ve sonunda oluşan ARMH Grubu meselesini Büyük Nutkunda Mustafa Kemal Paşa şöyle anlatmaktadır.

"Büyük Millet Meclisi'ne milletçe üye seçilirken, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin heyetleri de ikinci seçmenler arasında bulundular. Buna nazaran denilebilirdi ki, Büyük Millet Meclisi, bütünüyle, aynı zamanda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin siyasi bir grubu niteliğindeydi. Gerçekte de, başlangıçta bu yolda hareket edilmişti. Cemiyetin temel ilkeleri (umde-i esasiye), Meclis Genel Kurulu'nun da temel ilkeleri durumundaydı. Biliyorsunuz ki, Erzurum ve Sivas Kongresi'nde tespit edilen ilkeler, İstanbul'daki son Millet Meclisi'nce de kabul edilip desteklenerek, Misak-ı Milli adı altında özetlenmişti. Bu ilkeler, Birinci Büyük Millet Meclisi tarafından da kabul edilerek, o çerçevede içinde memleketin bütünlüğünü ve milletin bağımsızlığını sağlayacak barış ve güvenliğin elde edilmesine çalışılıyordu. Fakat zaman geçtikçe, Mecliste

2 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 211-212.

3 İhsan Güneş, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş", *ATAM Dergisi*, C. 3, S. 8, 1987, s. 435. (427-442); Demirel, a.g.e., s. 213.

müşterek bir çalışmanın sağlanıp düzenlenmesinde güçlükler belirmeye başladı. En basit konularda oylar dağılıyor. Meclisten iş çıkamıyordu. Bazı kimseler, bu duruma bir çare olmak üzere 1920 yılının ortalarında bir takım gruplar (teşekküller) meydana getirme girişimine geçtiler.⁴ Bütün bu girişimler, meclis görüşmelerinin düzenli olarak yürütülmesini sağlama ve görüşülen konular üzerinde oyları dağıtmadan olumlu iş çıkarma gayesini güdüüyordu... bu gruplardan (hizipler) başka, isimsiz olarak özel amaçlı bazı küçük grupların da çalışma halinde oldukları anlaşılıyordu. Bu gruplardan her biri, meclis görüşmelerinde disiplini sağlamak ve oyları birleştirmek amacıyla kurulmuş oldukları halde, varlıkları aksini gösteriyordu. Gerçekten de, sayıları çok, üyeleri sınırlı olan bu gruplar birbirleriyle yarışmaya kalkışmışlar ve birbirlerini dinlememek yüzünden Mecliste neredeyse bir kargaşa doğurmaya başlamışlardı. Bilhassa Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Meclisten çıktıktan sonra, yani Ocak 1921 sonlarında, Meclis üyelerinin ve ortaya çıkan grupların, genellikle her konuda toplantıya katılmalarını ve birlikte çalışmalarını sağlamanın, bir kat daha güçleşmeye başladığı görülmüyordu... mevcut grupları birleştirmek veyahut mevcut gruplardan birini destekleyerek iş görmek için dolaylı olarak çok çalıştım. Ancak, bu yolla elde edilen neticelerin uzun ömürlü olamadıkları görüldü. İşe doğrudan doğruya benim el atmam zorunlu olmaya başladı. Nihayet, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla bir grup kurulmasına karar verdim.⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın ARMH Grubu'nu kurmasında belli amaçları vardı. Bunlardan birincisi Misak-ı Milli esasları dairesinde memleketin bütünlüğünü ve milletin istiklâlini sağlayacak barış dönemine ulaşmaktı. İkincisi ise yeni anayasanın (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu) getirdiği temel fıkirlere göre kurulan hükümetin ülkenin tüm maddî-manevî gücünü gerekli hedeflere yönlendirerek sağlam esaslar üzerinde rahatça çalışmasını temin etmek ve devlet ve millet yapılanmasını şimdiden sağlamaktı. Üçüncü olarak daha rahat çalışıp fikir alışverişinde bulunabileceği kendisine yakın vekillerle meclisin desteğini örgütlü bir yapıya kavuşturmaktı.⁶ Birinci amaçta Meclisi oluşturan üyeler arasında bir ihtilâf görülmediği halde ilerleyen zamanda ikinci ve üçüncü amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilmek istenen inkılâpçı hedefler etrafında Meclisin yekpare olamadığı görüldü. Nihayet söz konusu gelişmeler Meclis içerisinde bölünmelere ve bu bölünmeden “Birinci Grup”

4 Bu grupları Mustafa Kemal Paşa şöyle belirtir. Tesanüt Grubu, İstiklâl Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi ve İslahat Grubu. Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 594.

5 Atatürk, a.g.e., s. 593-595.

6 Demirel, a.g.e., s. 217-218; Zeki Çevik, *Millî Mücadele’de “Müdafaa-i Hukuktan Halk Fırkası’na” Geçiş (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 401-402; Güneş, a.g.m., s. 437-438; Yunus Ekici, “Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 27, S. 22, 2017, s. 352 (s. 349-359).

denilen Mustafa Kemal Paşa etrafındaki iktidarın ve “İkinci Grup” adı verilen muhalefetin doğmasına, ilerleyen süreçte partilerin ortaya çıkmasına sebep oldu.⁷ Bu çalışmanın amacı, kısaca belirtilen bilgiler ışığında doğduğu ifade edilen partilerden Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TCF) ortaya koyduğu ilkeleri ve karşılıklı olarak programlarına getirdikleri eleştirileri incelemek ve değerlendirmektir.

1. Halk Fırkasının Kuruluşu ve Fırkanın Kurulma Gerekçeleri

Her şeye rağmen Mustafa Kemal Paşa, Meclisin çalışmasını daha verimli hale getirmiş ve Milli Mücadeleyi başarıya ulaştırmıştır. Bu aşamadan sonra Mustafa Kemal ve arkadaşları, Büyük Taarruzun başarıyla tamamlanmasının ardından TBMM'nin açılmasında birinci derecede rol oynayan ve milli vicdandan doğan cemiyetlerin (Müdafaa-i Hukuk) amacına ulaştığını, artık bu terimin Milli Mücadele zamanındaki anlamını ve görevini yerine getirdiğini düşünmüştür. Dolayısıyla geleceğin yol haritasında yeni bir yapı ve programa ihtiyaç olduğunu vurgulamışlardır. Bu yönde bir programın da halka dayalı ve elbette onun onayını almış bir anlayışta, yani bir siyasi fırka vasıtasıyla olması gerektiğini belirtmiştir. Böylece yeni isim ve programla tam kurtuluş temin edilecekti. Dolayısıyla Milli Mücadele’de olduğu gibi birliğe ihtiyaç vardı. Bunu da ancak siyasi parti ile sağlamak mümkün olabilirdi.⁸ Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele sürecinin daha başlangıç aşamasında tasarladığı reformları uygulamak ve ülkeyi iktisaden ayağa kaldırmak düşüncesindeydi. Nihayet işgallerin sona erdirilmesi sonrası ifade edilen tasavvurlarını hayata geçirmek için en iyi araçlardan birisi bir siyasi partinin kurulmasıydı. Ayrıca siyasi parti, farklı kimlik ve düşünceye sahip insanlardan meydana gelen ve belli bir programı bulunmayan cemiyete göre daha disiplinli ve homojen bir yapı sunmaktaydı.⁹ Söz konusu düşünceler ışığında Mustafa Kemal Paşa, 6 Aralık 1922 tarihinde Ankara’da Hâkimiyet-i Milliye, Yenigün ve Öğüt gazetelerine verdiği demeçte bir fırka kuracağını belirterek bunun gerekçelerini şu sözlerle ortaya koymuştur.

“Hiç şüphe yoktur ki, tarım ve ticaretimizin geri olması, memleketimizin büyük kesimlerinin bakımsız ve halkımızın yoksul olması, ulaşım araçlarımızın sınırlı olması, eğitimin herkese ve her yere gereği kadar etki edemediğinden sosyal hayatımızın en büyük düşmanı olan cahillik vb gibi nedenler

7 Büyük Millet Meclisi’nde ARMH Grubu’nun ve muhalif cephe olarak isimlendirilen İkinci Grubun kuruluşu, faaliyetleri ve meclisteki tartışmaları hakkında Ahmet Demirel’in adı geçen eserine bakılabilir. Ayrıca bkz. Emin Karaca, *Birinci Meclis’te Muhalifler*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2007.

8 Güneş, a.g.m., s. 438-439; Ahmet Yeşil, *Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Neşriyat, Ankara 2002, s. 87.

9 Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992, s. 87-88.

milletimizi yoksul ve zayıf düşürmekten geri kalmamış ve kalmayacaktır. Bundan dolayı kurtuluş ve bağımsızlık için yaptığımız savaşı tamamlamak ve Allah'ın milletimizi yaratırken verdiği beceri ve yeteneği büyük ölçüde ortaya çıkartmak ve memleketimize verdiği bütün güç ve zenginlik kaynaklarından büyük ölçüde yararlanarak zayıflık nedenlerimizi yok etmek için bundan böyle hiçbir fırsat ve zamanı kaybetmeyerek çalışmak zorundayız. Ancak bu çalışma yıllarca takip edilecek ve uygulanacak bir programa dayanmaz ve yarım kalması kaçınılmazdır. Uzak görüşlü olduğu kadar milletin acil ihtiyaçlarını karşılayacak bir programa dayanmayan yenilik girişimleri şahsî ve keyfî olmaktan kurtulamaz. ...diğer taraftan herhangi bir programın uzun bir çalışma dönemine rehber olması için memlekette bütün vatanseverlerin ona yardımcı olması gerekir. Gerçekten büyük bir vatansever kitlenin yenilik isteklerini içermeyen bir programın başarılı ve sürekli olması ümit olunamaz. Bu millî amaç ve değerlendirmelere dikkatli bir şekilde bakarak milletin, her sınıf halkında ve hatta İslâm dünyasının en uzak köşelerinde beni sonsuza kadar onurlu bırakacak şekilde gördüğüm yakınlık ve güvene lâyık olmak için milletin en alçak gönüllü bir kişisi sıfatıyla hayatımı, sonuna kadar vatanın iyiliğine adanmışlıkla barışın yerleşmesinden sonra halkçılık esasına dayanan ve Halk Fırkası adıyla siyasi bir fırka kurma niyetindeyim."¹⁰

Bu önemli beyanından sonra Mustafa Kemal Paşa çıktığı yurt gezilerinde amaçlarını halka anlatma fırsatı bulmuştur. TBMM'de ise 1 Nisan 1923 tarihinde seçimlere gidilmesi gündeme gelmiş ve kabul edilerek seçim çalışmaları başlamıştır. Mecliste seçim kararı alındıktan sonra, 8 Nisan 1923 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, ARMHC Reisi olarak bir beyanname yayınlamıştır. 9 Umde'den¹¹ (ilke) oluşan bu beyanname HF'nin temelini oluşturmuştur.¹² Aynı gün cemiyet üyelerini seçim çalışmalarına çağıran bir beyanname¹³ de yayınlayan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Haziran ve Temmuz 1923 tarihlerinde yapılan seçimin ardından partinin kurulması amacıyla bir tüzük (nizamname) hazırlamaya başlamış ve nihayetinde tüzü-

10 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü Dille)*, Yay. Haz. Ali Sevim İzzet Öztoprak-M. Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 407-409; Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul 2011, s. 65-66.

11 Umdelerin tamamı için bkz. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Bugünkü dille Yayına Haz. Ali Sevim İzzet Öztoprak-Mehmet Akif Tural, ATAM yayınları, Ankara 2005, s. 521-523; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, Arba Yayınları, İstanbul 1995, s. 580-582; Mete Tuncay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 44-45.

12 Uyar, a.g.e., s. 69.

13 ARMHC üyelerini seçim çalışmalarına davet eden beyanname için bkz. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 524-525.

ğün onaylandığı 9 Eylül 1923 tarihi partinin de kuruluş tarihi kabul edilmiştir.¹⁴

Mustafa Kemal Paşa yakın bir gelecekte HF'nin programını da oluşturacak dokuz ilkeyi değerlendirmiş ve programı, bir partinin kuruluşu için yetersiz ve kısa görenlerin "*Halk Fırkasının programı yoktur*" şeklindeki itirazlarına cevap vermiştir. Bu bağlamda şimdiye kadar yapılan ve bilinen bir kitap biçiminde olmadığını belirttiği dokuz ilkenin, temel prensipleri içine aldığından ve günün şartlarındaki pratikliğinden söz etmiştir. Devamında bu ifadelerini destekler nitelikte, "*biz de uygulanması imkânsız düşünceleri, nazari bir takım ayrıntıları yaldızlayarak bir kitap yazabilirdik. Öyle yapmadık. Millet'in maddi ve manevi alandaki yenileşmesi (teceddüüt) ve gelişmesi yolunda, söz ve teoriyle iş ve icraata önem vermeyi tercih ettik*" demiştir. Ardından programla bütün kanunların düzenlenmesinde, her türlü teşkilâtta, yönetimin bütün ayrıntılarında, genel eğitimde, ekonomik ve mali konularda, milli egemenlik ilkeleri çerçevesinde hareket edileceğinin vurgulandığını söylemiştir. Dolayısıyla TBMM'nin dışında hiçbir makamın ulusal geleceğe hâkim olamayacağı anlayışı ortaya koyulmuştur. Mahkemelerde reform yapılacağı, kanunların hukuk ilminin gereklerine göre yeniden düzenleneceği, askerlik süresinin indirileceği, liman ve demiryollarının yapımına/daha iyi hale getirilmesine çalışılacağı, bankaların sermayesinin arttırılacağı gibi önemli ve acil ihtiyaçların da umdelerin dışında bırakılmadığını ifade etmiştir.¹⁵ Kısacası Mustafa Kemal Paşa'ya göre umdeler, HF'nin kuruluşu ve etkinlik göstermesi için yeterli olmuştur.

Partinin kurulmasının ardından 20 Kasım 1923 tarihinde İsmet Paşa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkezlerine HF'nin kuruluşu ve yeni yapılan seçimler doğrultusunda bir tamim göndermiş ve "*Bütün illerdeki Müdafaa-i Hukuk Merkezlerine, yeni seçim münasebetiyle, Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri tarafından yayınlanan umdeleri hâvi beyannâmede bahsedildiği üzere Halk Fırkası kurulmuştur... bütün vatana kurtuluş ve bağımsızlığı getiren Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, barış devrinin feyizli gelişmelerini sağlamak üzere, bu günden itibaren Halk Fırkasına dönüşecek ve Cemiyetin bütün idare kurulları, Halk Fırkası idare kurulları olarak vazîfeye devam edeceklerdir...*"¹⁶ sözleriyle sürecin varacağı noktayı ortaya koymuştur.

Ortaya konulan bu ilkeler, programa dair yapılan değerlendirmeler sonrası, kuruluşu da gerçekleştirilen partinin merkezîyetçi-hiyerarşik bir yapıya

14 Çevik, a.g.e., s. 482. Partinin her ne kadar kuruluş tarihi 9 Eylül olarak kabul edilmişse de resmi başvuru (partinin kuruluş dilekçesinin İçişleri Bakanlığına verilmesi) 23 Ekim 1923 yılında yapılmıştır. Bkz. Uyar, a.g.e., s. 74; Güneş, a.g.m., s 442;

15 Atatürk, a.g.e., s. 718-719.

16 Çevik, a.g.e., s. 484.

bürünmesi, 1923 seçimlerinde İkinci Grubun tasfiyesi, yeni devletin kuruluşunun ilk zamanlarında Kemalistlerin muhalifleri tasfiye edişi sürecinin kilometre taşları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bunlar, aynı zamanda tek parti yönetiminin temellerinin atılması anlamına da gelmektedir.¹⁷ Ancak seçim listesinde yer alan diğer adaylar arasında muhafazakârlara da yer verilmesi sebebiyle II. TBMM (1923-1927), arzu edilen düzeyde homojenliğe sahip olamamıştır. Bu yüzden TBMM'nin ikinci döneminin ilk toplantı yılı boyunca hükümete karşı muhalefet sürmüştü¹⁸ ve yaşanan gelişmeler Mecliste yeni bir muhalefet partisine doğru gidişi hazırlamıştır.

2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kuruluşunu Hazırlayan Sebepler

Bir muhalefet partisi olarak TCF'yi ortaya çıkaran şartları, Cumhuriyetin ilanı sonrası daha belirgin hale gelen ve meclis içinde kendini göstermeye başlayan görüş ayrılıklarına kadar indirmek yanlış olmasa gerekir.¹⁹ Bu bağlamda, Cumhuriyetin ilan edilme biçimi, diğer taraftan bu esnada HF'nin ve Milli Mücadele'nin önemli şahsiyetlerinin başkentte bulunmaması gibi gelişmeler bazı tepkilere sebebiyet vermiştir.²⁰ Rauf (Orbay) Bey'in liderliğinde bu grup, Cumhuriyetin ilanını, Mustafa Kemal'in giderek büyüyen iktidar tekelinin daha da güçlenmesi olarak yorumlamıştır.²¹ Yine E.J. Zür-

-
- 17 Nevin Yurdsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1994, s. 105.
- 18 Öz, a.g.e., s. 88; Saime Yüceer, "Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Türkler Ansiklopedisi*, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 535.
- 19 Nevin Yurdsever Ateş, a.g.e., s. 106; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*, C. III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, s. 158-159; Mustafa Ekincikli, "Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu", *Gazi Akademik Bakış*, C. 6, S. 11, 2012, s. 152. (151-163). Zürcher de Cumhuriyetin ilanından yaklaşık bir sene sonra tümüyle bağımsız diye nitelediği bir muhalefet partisinin kuruluşuna yol açan gelişme olarak 29 Ekim 1923 tarihine dikkat çekmektedir. Bkz. Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Türkçesi: Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayınları, İstanbul 1992, s. 49.
- 20 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 243-245. Cumhuriyet'in ilanına ya da ilan ediliş şekline karşı en önemli muhalif sesler İstanbul basınından çıkmıştır. Bu konuda bkz. Tülay Alim Baran, "İstanbul Basınında Cumhuriyetin İlanına Tepkiler ve Yorumlar", *ATAM Dergisi*, C. 15, S. 44, 1999, s. 627-643; Nurettin Güz, "Cumhuriyetin İlanına Basının Bakışı", *Selçuk İletişim*, C. 1, S. 1, 1999, s. 3-12.
- 21 Öz, a.g.e., s. 89; Ekincikli, a.g.m., s. 155. Örneğin Rauf Bey basına verdiği bir beyanatında hakimiyetin kişi ya da hükümetlerde kalamayacağını, son kuvvet olan meclisi yükselterek memleketi hakim kılmayı amaç edindiklerini belirtmiştir. Bkz. *Tevhid-i Efkâr*, No: 4243, 11 Teşrinisani 1340/11 Kasım 1924. Yine Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, gerek 9 Eylül 1924 tarihinde İzmir'de gerek iki hafta sonra İstanbul'da Rauf (Orbay) Bey ve Kazım (Karabekir) Paşa ile bir dizi görüşme yaptıklarını, Milli Mücadele erkânına karşı husumet ilan edilmiş gibi bir halin gözüktüğü konusunda görüş birliğine vardıklarını ifade etmiştir. Burada bir takım kararlar aldıklarını söyleyen Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın belirttiği kararlardan biri Cumhuriyetin bir şahıs veya zümrenin idaresine alet olmasını engellemeye çalışmak şeklindedir ve üstü kapalı, Mustafa Kemal Paşa ve yeni çevresine yönelik bir eleştiri olduğu ifade edilebilir. Bkz. Ali Fuat

cher, TCF'nin, Mustafa Kemal'in eski çalışma arkadaşları olan bağımsızlık hareketi önderleri çevresinden kaynaklandığını, bunların Mustafa Kemal'in desteklediği nispeten yeni kadrolar tarafından geriye itildiklerini düşünen ve cumhurbaşkanı çevresindeki radikal kanadın otoriterliğine karşı çıkanlar tarafından oluşturulduğunu belirtmiştir.²² Dolayısıyla bu tespitleri yaptıktan sonra TCF'nin kuruluşunun bir anda ortaya çıkan bir gelişme şeklinde görmekten ziyade yaşanan fikri ve siyasi ayrılıklar, farklı düşüncelerin birbirine karşı gösterdikleri kuşku ve güvensizlik, kırgınlıklar ve inkılapların hayata geçirilişinde düşülen anlaşmazlıklar çerçevesindeki uzun bir sürecin neticesinde olduğunu ifade etmek gerekir. Kısaca mesele, yeni Türk devletinin nasıl bir devlet olacağı, kimler tarafından ve ne şekilde yönetileceğiydi.²³ İsmet Paşa'nın kendisi dâhil hiç kimsenin Mustafa Kemal Paşa tarafından kullanılan reformculuk metotlarını görüp düşünüp benimsemiş olmadığını ifade ettikten sonra ayrılığı bu metotları benimseme ya da korkarak karşısında bulunma şeklinde belirtmesi de yukarıda verilen açıklamaları doğrular niteliktedir. Ona göre Cumhuriyetin ilanı meselesi, rejimin götürüleceği istikamete dair duyulan endişeler, reformların kısa sürede yapılmak istenmesi, Mustafa Kemal'in süratli icraatla nereye kadar gideceğinden, otoritesini nasıl kuracağından korkulması ve onunla beraber çalışma imkânından ümitlerinin (eski çalışma arkadaşlarını kastediyor) kesilmesi TCF'nin kuruluşunu hazırlamıştır.²⁴

TCF'nin kurulmasına yol açan son siyasi gelişme ise 19 Ekim 1924 günü, Menteşe (Muğla) Mebusu Esat Efendi'nin Mübadele, İmar ve İskân vekili Refet Bey'e (Canitez) yönelttiği bir soru önergesiyle başlamıştır. Bu önergede ne kadar mübadil ve muhacirin geldiği, ne kadarının iskân edildiği ve nerelerde imar faaliyetlerinde bulunulduğu sorulmuştur.²⁵ Bir hafta sonraki ilgili vekilin açıklamaları ve yapılan tartışmalar sırasında ise mübadil ve muhacirlerin yerleştirilmelerinde görülen beceriksizlik ve yolsuzlukları eleştirilmiştir. Toplantıda bakanın verdiği cevabı Meclis yeterli bulmamış, soru "istizaha" (gensoru) çevrilmiştir.²⁶ Sonunda, 8 Kasım 1924 tarihinde hükü-

Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zafer'den Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, C. I-II, Temel Yayınları, İstanbul 2011, s. 494-496

22 Eric Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma-Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 251.

23 Ersin Müezzinoğlu, "Türk Siyasal Hayatının Vakitsiz Doğan Çocuğu: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, Vol. 1, Issue 1, s. 45-46, ss. 44-79; Zeynep Burcu Şahin, "Çok Partili Hayata Geçiş Deneyiminde Basın ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Atatürk Dergisi*, C. 10, S. 2, 2021, s. 174-175.

24 İsmet İnönü, *Cumhuriyet'in İlk Yılları I (1923-1938)*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1998, s. 75-78.

25 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima Senesi: 2, C. 9, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1975, s. 26.

26 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima Senesi: 2, C. 9, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1975, s. 57-62; Tuncay, a.g.e., s. 105; Ateş, a.g.e., s. 109-110; Kemal Arı, *Büyük*

mete 19 güvensizlik oyuna karşı 148 güvenoyu verilmiştir. Bunun ertesinde ise HF'den istifalar başlamış, ilk gurup olarak, 9 Kasım'da on mebus istifa etmiştir.²⁷ Daha sonra istifa edenlerle birlikte²⁸ fırka 17 Kasım 1924'te resmen kurulmuştur.²⁹ Fırka kurulduktan sonra nizamnamesinin 3. maddesinde “*Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını haiz olup hukuk-ı medeniyesine sahip ve on sekiz yaşını müteceviz (gelmiş) her Türk’ü*”, firkanın nizamname ve programını kabul etmek şartıyla firkaya üye olarak alacağını belirtmiştir.³⁰

3. Halk Fırkası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Programlarının Karşılaştırılması

TCF'nin kuruluşu sonrası basına açıklanan fırka beyannamesi ve programı,³¹ özünde, gerek siyasal, gerek ekonomik anlamıyla liberal demokrasiden yana olduğunu ortaya koymuştur.³² Rauf Orbay'da anılarında TCF'nin programının ana ilkelerini,

“Kurduğumuz Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programında, Türkiye Devleti, halkın hâkimiyetine müstenit cumhuriyettir; hürriyetperverlik (liberalizm), halkın hâkimiyeti (demokrasi) firkanın esas mesleğidir; kanunların vaz ve tedvininde halkın ihtiyaçları, menfaatleri, temayülleri, asrın icapları ve adalet prensipleri hâkim olacaktır. Umumi hürriyetlere fırka şiddetle taraftardır; Heyet-i İctimaiyemizin hakiki ihtiyaçları ve temayülleri ve anme nizamının muhafazası endişesi, bu hürriyetlere kayıtlar

Mübadale Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 160.

- 27 Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 71-72. Fethi Tevetoğlu, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Türk Kültürü*, Yıl: XXIV, Sayı: 264, Nisan 1985, s. 41-42. (s. 41-46). Halk Fırkasından ilk istifa eden mebusların isimleri şöyledir: Rauf (Orbay), Adnan (Adıvar), Refet (Bele), Ahmet Muhtar (Cilli), Sabit (Sağıroğlu), Halis Turgut, Feridun Fikri (Düşünsel), Faik (Günday), Rüştü ve Salahattin Beyler. Bkz. Tuncay, a.g.e., s. 105-107; Ahmet Yeşil, a.g.e., s. 180. Vatan gazetesinin 10 Kasım tarihli sayısında ise ilk istifa edenlerin isimleri arasında farklı olarak İsmail Canbolat ve Erzurum Mebusu Halet Beylerin adı geçenken Ahmet Muhtar ve Feridun Fikri Beylerin isimleri geçmemektedir. Bkz. *Vatan*, No: 568, 10 Teşrinisani 1340/10 Kasım 1924.
- 28 Davud Kapucu, “Demokratikleşme Çerçevesinde Muhalif Bir Hareket Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Atatürk Dönemi Demokratikleşme 1920-1938*, Ed. Davud Kapucu, İksad Yayınevi, Ankara 2021, s. 218-219.
- 29 *Tevhid-i Efkâr*, No: 4250, 18 Teşrinisani 1340/18 Kasım 1924; *Tanin*, No: 754, 18 Teşrinisani 1340/18 Kasım 1924; Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 79; Müezzinoğlu, a.g.m., s. 53.
- 30 *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Nizamname*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsi, İstanbul 1924, s. 2.
- 31 *Tanin*, No: 756, 20 Teşrinisani 1340/20 Kasım 1924; *Vatan*, No: 578, 20 Teşrinisani 1340/20 Kasım 1924; *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Programı*, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1957>; Tunaya, a.g.e., s. 615-620; Tuncay, a.g.e., s. 387-393; Ateş, a.g.e., s. 190-196.
- 32 Erik Jan Zürcher, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık”, Çev. Özgür Gökmen, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Muhafazakârlık*, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 51. Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu*, Türkçesi: Füsün Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 485.

konmasını zaruri kıldığı takdirde, ancak Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile bu tazyitlerin vaz'ına taraftardır. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, milletten sarih vekâlet alınmadıkça, tâdil edilmeyecektir; fırka efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır. Ayrıca Cumhurresinin, seçilişini müteakip mebusluk sfa-tını kaybedeceği, dâhili siyasette devletin murakabesi (denetim ve kontrolü) bâki kalmak şartıyla idarî adem-i merkezîyet esasının terviş edileceği (geçerli kılınacağı), şebreminlerinin halk tarafından seçileceği maddeleri vardı” şeklinde ifade etmiştir.³³

Fırkanın kuruluşuyla ilgili düşünceleri Times Gazetesi İstanbul muhabiri tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya sorulduğunda TCF'nin programında, HF'nin ilkelerinden farklı ve müzakereye sebebiyet verecek temel bir ilke ve düşünce görmediğini belirtmiştir. Ayrıntılar konusunda ileri sürülebilecek bazı noktaları ise tartışıldığında ya da uzmanlar tarafından incelendiğinde yeni/farklı çıkarımların elde edilebileceği konular şeklinde değerlendirmiştir. Cumhurbaşkanı'nın veto ve meclisi kapatma yetkisinin anayasanın özel maddeleriyle belirlendiğini, fikirlere ve dini inançlara saygılı olmanın öteden beri doğal ve genel bir görüş olduğunu ve aksini düşünmek için bir sebebin bulunmadığını da muhabire aktaran Mustafa Kemal Paşa, milli egemenliğin kesinlikle tehlikeyle karşı karşıya olmadığını vurgulamıştır. Zira bütün millet onu korumak hususunda artık belli bir bilinçtedir. Bir baskının varlığı konusunda olan ima ve sitemleri ise yeterince açıklayıcı bulmadığını ifade etmiştir. Ardından CHF ve mensuplarının Türkiye'de her çeşit baskıyı kökünden yıkmak, ülke ve millete tam bir bağımsızlık kazandırmak amacıyla bu güne kadar milletin birliğinde hayatlarını ortaya koymaktan çekinmeyen insanlar olmasını, bu iddiaların temelsizliğine kanıt olarak öne sürmüştür. Sonuçta yeni partinin yasal mevzuatı yerine getirerek kurulduğunu³⁴ ifade eden Mustafa Kemal Paşa, adı geçen parti ile aralarında fazla bir fark olmadığını anlatmak istemiştir.³⁵

Hâlbuki fırkanın genel sekreteri Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın TCF'yle ilgili yaptığı değerlendirmeye verdiği cevapta *“Fırkamızın*

33 Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945), Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2005, s. 368-369.

34 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 646-647.

35 Türkleri kurultay toplama ve devletle ilgili hükümdar seçiminden diğer pek çok meseleye varıncaya kadar ortak karar alma geleneğine sahip olmasıyla demokrasiye meyilli olduğuna inanan Mustafa Kemal Paşa, bu görüşlerini destekleyici birçok konuşma yapmıştır. Onun gerçekten demokrasiye ve milli egemenlik prensibine bağlı olduğu ortadadır. Bunun için demokrasinin ve parlamenter yapının vazgeçilmezlerinden görülen çok partili bir rejim istediğini de anlayabiliriz. Ancak on yılı bulan savaştan oldukça yıpranmış çıkan ve saltanatı kaldırarak yeni bir devlet kuran Türk milletinin içinde bulunduğu durum ve yeni sistemin gerekli kıldığı inkılapların daha sorunsuz hayata geçirilme arzusu çok partili sisteme geçişi zorlaştırdığını söylemek yanlış olmasa gerektir. Bkz. Cemalettin Taşkıran, “Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 4, S. 14, 1994, s. 255-258. (255-265)

teşekküllü birçok târizlere vesile teşkil etti. Bunlardan başlıcası, Halk Fırkası ile fırkamız programları arasında hiçbir fark bulunmadığı halde yeni bir fırka kurmamız, yani muayyen prensip ve gayelere değil, siyasi ihtiraslara tabî bulunmamız iddiasıdır” diyerek fırkalar ve programlar arasındaki farkları dile getirmiştir.³⁶ Bu noktada Ali Fuat Paşa, farkı anlamak için programlara bakılması gerektiğini, ancak TCF'nin programına karşılık HF'nin yazılmış bir programı olmadığını “mevcut olmayan bir şeyle mukayese imkânı da elbette yoktur” tarzında eleştirel bir üslupla ifade etmiştir. Yani Ali Fuat Paşa'ya göre HF ile aralarındaki en büyük fark zaten burada, programsızlıkta ortaya çıkmaktadır. Kendilerinin müspet, muayyen ve yazılıp yayınlanmış bir programı mevcut olduğu halde, HF bundan mahrumdur. HF'nin bu eksikliğini gizlemek için “bizim programımız, icraatımızdır”, “hükümetimizin beyannameleri, programımızı teşkil eder” gibi sözler söylediklerini, fakat bunun programsızlık durumunu ortadan kaldıramayacağını vurgulamıştır. Programı, bir parti için ileride yapacağı icraatlarında ölçüt kabul eden Ali Fuat Paşa devamında “programdan maksat, yapılacak işleri ittihad (düzen) dairesinde tutmak, esaslı bir mikyasa (ölçü) vücuda getirmektir. Böyle bir mikyasa mevcut bulunmazsa bu çünkü hükümet şöyle, yarınki hükümet böyle hareket eder. Bunların hepsinin firkanın tuttuğu istikamette dâhil bulunup bulunmadığını ölçecek hiçbir vasıta yoktur... bizim nokta-i nazarımız; program teşkil eden her hareketimizi tespit ederek, halka açıkça bildirmek ve bu suretle salâhiyet istemektir. Günün birinde hükümet teşkil edersek, bu ruh dâhilinde hareket edeceğiz” diyerek kendilerinin söylenenin aksine daha esaslı ve farklı bir programa sahip olduklarını anlatmak istemiştir.³⁷

HF'ye muhalif tavrıyla bilinen Tevhid-i Efkâr gazetesi sahibi ve başyazarı Velid Ebüzziya Bey de bu hususa dikkat çekmiş, iki parti arasındaki en büyük farkın program olduğunu, HF'nin kabul ettiği prensiplerin (umdelerin) hemen her fırka tarafından kendine mal edilecek pek genel esaslara dayandığını ifade etmiştir.³⁸ Benzer bir söylem Vakıf gazetesinin sütunlarında da yer almış ve CHF'nin fırkadan ziyade bir cemiyet görüntüsünde olduğu belirtilmiştir.³⁹ TCF programı incelendiğinde ilk göze çarpan husus, bu programın

36 Yeni kurulan TCF'nin önde gelen isimlerinden İsmail Canbolat Bey kendileri ile HF arasında gördükleri fark üzerine ayrıldıklarını söylemiş ve “bizim düşündüklerimizi, duyduklarımızı düşünmüş ve duymuş olsalardı Halk Fırkasından çekilmeye lüzum görmezdik” demiştir. Ardından cumhurbaşkanına meclisi fesih ve veto hakkının tanınmaması, tek dereceli seçim isteği, umumi hürriyetlerin ancak Teşkilat-ı Esasiye ile sınırlanabileceği ve Teşkilat-ı Esasiye'de halkın oyu alınmadan değişiklik yapılmayacağı gibi hususlara aradaki farklar bağlamında dikkat çekmiştir. Bkz. *Vatan*, No: 578, 20 Teşrinisani 1340/20 Kasım 1924.

37 Orbay, a.g.e., s. 375-376.

38 *Tevhid-i Efkâr*, No: 4250, 18 Teşrinisani 1340/18 Kasım 1924.

39 “Halk Fırkasına gelince memleketin salahına ait pek umumi umdelerden başka hiçbir programı olmayan bu zümre fırka kelimesinin ibtidai evsafından hiçbirini haiz bulunmuyordu. Herkes için

gerek Ali Fuat Paşa'nın gerekse Velid Ebüzziya Bey ve Vatan gazetesinin anlatmak istediği şekilde HF'nin Dokuz Umdesinden daha uzun ve ayrıntılı olmasıdır. Nitekim bakıldığında metnin büyük kısmı ekonomi ve maliye ile içişlerine ayrılmış, eğitim ve sosyal konular ise bunları takip etmiştir. Ancak dış ilişkiler, kültür ve savunma gibi konular bakımından herhangi bir düzenlemeye gidilmemiştir.⁴⁰

Terakkipervercilerin programı bu haliyle belirtildiği gibi Dokuz Umdeye göre daha kapsamlıdır. Öyle ki HF'den bazı milletvekillerinin TCF'nin programındaki esasları kendilerinin de düşündüklerini, sadece yazıya dökmediklerini, ancak faaliyet sahasında gösterecekleri icraatla kısa sürede onlardan daha ileri gideceklerini ifade etmeleri⁴¹ söz konusu durumun bir tezahürü ya da savunması şeklinde görülebilir. Yine aradan geçen uzunca bir dönemin sonunda dahi CHP tarafından "*Sulhtan inkılâp hareketlerine geçen devir esnasında programa kaideler yazarak sonra tatbik intikal tarzı değil, önce Büyük Şef'in ruhunda doğmuş olan inkılâp güneşinin ziyasıyla birbiri ardından gelen şimşekler halinde Türkiye ufuklarını tatbik ve icra ile aydınlatarak prensiplerin ondan sonra etkinleştirilmesi usulü, o devrin politik ve sosyal realitesine daha uygun oluyordu*" denilmiş, bir ölçüde programsız olduklarına dair ileri sürülenlere cevap verilmesi sürdürülmüştür.⁴²

Her iki partinin önde gelen şahsiyetlerinin ve dönemin basınının değerlendirmelerinin ardından iki programın karşılaştırması yapılabilir. Bu bağlamda TCF Programı Esaslar, Siyaset-i Dâhiliye, İktisadiyat, İtibar, Maliye, Siyaset-i Maarif ve Siyaset-i İçtimaiye başlıklarına sahip yedi bölüm ve 58 maddeden meydana gelmiştir.⁴³ Biz bunların hepsinden ziyade özellikle esaslar kısmı denilen genel ilkeleri ve yine programda HF ile farklılık arz eden maddelerini karşılaştırmaya çalışacağız. Bu bağlamda TCF'nin 1-13. maddelerde yer alan genel ilkelerine bakıldığında, TCF'nin, Türk devletinin halkın hâkimiyetine dayanan bir cumhuriyet olduğunu (madde 1), partinin temel sistemini hürriyetperverlik (liberalizm) ve halk egemenliğinin (demokrasi-

kabülî tabii bulunan bazı esaslı umdelere fırka programı demek imkânı yoktur." *Vatan*, No: 577, 19 Teşrinisani 1340/19 Kasım 1924.

40 Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 130-131.

41 Nurdan Seda Ülker, *Türk Basınında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (Son Telgraf, Tevhid-i Efkâr, Tanin, Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 33.

42 *Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı*, Cumhuriyet Matbaası, 1938, s. 6.

43 *Tanin*, No: 756, 20 Teşrinisani 1340/20 Kasım 1924; *Vatan*, No: 578, 20 Teşrinisani 1340/20 Kasım 1924; Ahmet Yeşil, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Siyasi Kimliği", *Türkler Ansiklopedisi*, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 548.

nin oluşturduğunu (madde 2)⁴⁴, bu paralelde bireysel özgürlükleri desteklediğini (madde 4, 7) ve devletin rolünü azaltma sözünü verdiğini (madde 9) görmekteyiz. Yani halka geniş ölçüde teşebbüs imkânları bırakılmak istenmiştir. Ancak bu hususa ve özellikle 2. maddeye yönelik ülkenin o günkü ekonomik, siyasi ve sosyal şartlarının liberalizm, girişimcilik ve demokrasiyi sağlamada gerekli altyapıya ne kadar sahip olduğunun yeterince göz önünde bulundurulmadığı söylenebilir.⁴⁵ Belki HF'den farklı şeyler söylemek ve benimsemek belki gerçekten inandıkları için bu ilkeler ifade edilmiş olsun uygulanabilirlik noktasında tetkike muhtaç durumdadır.⁴⁶ İlgili maddelerle klasik liberal anlayışı yansıtan TCF, 3. ve 5. maddelerde halktan özel bir yetki almadıkça radikal reformlara karşı olduğunun ve yasaların çıkartılmasında diğer unsurlarla birlikte halkın eğiliminin belirleyiciliğinin altını çizmiştir.⁴⁷ Dolayısıyla HF ile TCF'yi birbirinden farklı kılan çizgilerden birisinin toplumsal değişimlerde takip edilecek siyasette olduğunu belirtmek gerekir. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere HF ileri gelenleri, çağdaş uygarlık seviyesine ulaşma noktasında siyasi ve kültürel değişimi radikal adımlarla gerçekleştirmek isteyen, ikilîge (düalizme) kapı aralamayan, amaca ulaşmada sürekli inkılâpları zaruri gören bir yönetim anlayışı oturtmak istemiştir. Diğer taraftan Terakkiperverciler ise siyasi ve toplumsal değişimin bir nevi daha önce Osmanlı Devleti'nde uygulanan ıslahat hareketlerine benzer bir şekilde kademe kademe gerçekleşmesi fikrinde birleşmiştir. Yani hızlı ve köktenci yeniliklerden ziyade halkın eğitim yoluyla belli bir bilinç seviyesine getirilme anlayışıyla paralel bir değişimden yana taraftar olmuşlardır. CHF'nin icraatlarına göndermede bulunarak anayasanın halktan açık bir yetki almadan değiştirilemeyeceğini programına yerleştirmiştir.⁴⁸ Bu aynı zamanda şimdiye kadar yapılan inkılâplarla yetinileceği algısını da ortaya koyan bir düşüncüyü yansıtmaktaydı.⁴⁹

Programın en ünlü maddesi ve Haziran 1925'te partinin kapatılmasının gerekçesi olarak tarihe geçen 6. madde ise "*fırka efkâr ve itikâdât-ı diniyeye hürmetkârdır*" şeklindeydi. Bu madde ile irticai faaliyette bulunanlara arka

44 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Doruk Yayınevi, İstanbul 2002, s. 80.

45 Aydemir TCF'nin ikinci maddesinden mülhem şu soruyu sormaktadır. "*Acaba o günlerdeki Türkiye, demokrasi ve liberalizm ilkeleri içinde yürüyebilir miydi? Yoksa Terakkiperver Fırka, daha ilk adımıda, tarihi zorunluklarla çatışmayı mı düşünüyordu? Bu suallerin cevapları, herhalde Terakkiperver Erkanın lehinde olması gerekti*", bkz. Aydemir, a.g.e., s. 199.

46 Şahin, a.g.m., s. 187.

47 Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 131; *Vatan*, No: 578, 20 Teşrinisani 1340/20 Kasım 1924.

48 Yeşil, a.g.e., s. 222; Zürcher, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık", s. 51; Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletlin Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2007, s. 459.

49 Yüceer, a.g.m., s. 537.

çıkıldığı iddiası ileri sürülmüştü.⁵⁰ Oysa Cebesoy'a göre TCF programıyla liberal ve demokrat olduğu gibi aynı zamanda laik bir idarenin taraftarıydı.⁵¹ Bununla birlikte cumhuriyet idaresine ve inkılaplara karşı olan kimseler de TCF etrafında toplanma eğiliminde olmuştur.⁵² Bu noktadan hareketle yukarıda ifade edilen toplumun yeniliklere sosyal, siyasi ve ekonomik anlamda hazır bulunuşu ya da istenilen altyapıya sahip olup olmadığı da az çok cevap bulsa gerektir. Zira toplum uzun yıllardır egemenliği altında yaşadığı Osmanlı Devleti, onun kurumları ve geleneksel yapıya bağlılığından dolayı yeni kurum ve programlara karşı propagandaya açık bir konumdadır. Eğitim seviyesinin düşük oranlarda kalması da söz konusu yenileşme karşıtı propagandaların etkisini artırmıştır. Öyle ki, Cumhuriyetin hemen başlarında eğitim ve öğretimin birleştirilip okulların açılmasıyla ilgili alanda bir seferberliğe girişilmesine bu açıdan da bakılmalıdır. Ali Fuat Paşa ya da TCF'nin diğer önde gelen kişilerinin partilerinin ilericiliği konusunda sözleri ve söylediklerinde samimi oldukları açıktır. Ancak gelişmeler kanımızca, HF tarafından neden evrimci değil de devrimci bir anlayışın tercih edildiğini gösterir niteliktedir.

Her iki partinin programlarını karşılaştırmaya devam edersek TCF'nin programındaki 8. madde, yürürlükteki iki dereceli seçimlerin yerine, doğrudan seçim sistemini talep ediyordu. Böylece hem cumhuriyet rejiminde halkın daha doğrudan yönetime katılımı sağlanmak hem de iktidar karşısında bir sonraki seçimlerde daha güçlü bir konum elde edilmek istenmiştir. Aynı zamanda programın birinci maddesini desteklerken cumhuriyet idaresine karşı oldukları propagandasına da cevap verilmiştir. Her ne kadar tek dereceli seçim CHF'nin gündemine gelmişse de gerçekleşmesi dış ve iç konjonktürün zorlamasıyla ancak 1946 yılında olabilmıştır.⁵³ Zira hangi parti iktidarda olursa olsun tek partili bir siyasi dönemde, kademeli seçim sisteminin, ikinci seçmenleri etki altında tutabilme ya da yönlendirebilme avantajı sunduğu söylenebilir. Yine de böyle bir konunun programda yer alması ve gündeme

50 Tevetoğlu, a.g.m., s. 44-45; Aydemir, a.g.e., s. 205. Ahmad, bu maddenin sebep olduğu ileri sürülen Şeyh Sait isyanının çıktığı ve geliştiği ortama, dini öğelerin yoğun biçimde hâkim olduğundan söz etmiş ve eski düzene ait anıların hâlâ canlı olduğu bir toplumda söz konusu isyanı karşı devrim düşüncesi paralelinde gerçek bir korku kaynağı olarak değerlendirmiştir. Bkz. Ahmad, a.g.e., s. 81.

51 Cebesoy, a.g.e., s. 513.

52 Mango, a.g.e., s. 485.

53 1946 yılı hem çok partili hayata geçişin hem de tek dereceli seçimin gerçekleştiği yıl olması bakımından önemlidir. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Yeşil, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988; Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Yayınları, Ankara 2003; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010; Vahap Uluç, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş: İç ve Dış Dinamiklerin Analizi", *Kabramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S.1, 2020, s. 465-486.

gelmesi tartışılmasının önünü açmış ve ileride tek dereceli sisteme geçişe katkı sağlamıştır denilebilir.⁵⁴

Genel ilkelerin son bölümünü kesin bir güçler ayrılığı arayışı oluşturur. 10. ve 11. maddeler, yargı bağımsızlığının sağlanmasını ve bireylerin keyfi ya da haksız yönetsel eylemlerden korunmasını hedeflemektedir. Yani hâkimlerin görevden alınmasının önüne geçilmek istenmiştir. Çünkü terfi suretiyle yer değiştirmek ve azil gibi bir açık kapı olduğu TCF tarafından iddia edilmiş, dolayısıyla hiçbir hâkimin, rızası olmadıkça memuriyetten uzaklaştırılmaması sağlanmaya çalışılmıştır.⁵⁵ 12. ve 13. maddeler ise siyasetle mülkî yönetim arasındaki bağları koparmayı amaçlamaktadır. Yani bir yandan cumhurbaşkanı seçilen kişinin, diğer taraftan devletten maaş alan memurların siyasetin içinde yer almaması istenmiştir. Bu görüşü destekleyen ve programına alan muhalefet liderleri ve basın, cumhurbaşkanından tarafsız bir partiler üstü konumu benimsemesini istemişlerdir. Maddelerin cumhurbaşkanlığı makamına yönelik tasavvuru göz önünde bulundurulduğunda Terakkipervecilerin doğrudan Mustafa Kemal Paşa ile karşı karşıya gelmek istemedikleri anlaşılmaktadır.⁵⁶ Onun sahip olduğu konum ve saygınlık gerçekten kurduğu partiye büyük bir güç katmaktadır. Zaten TCF de kurulduktan sonra daha çok İsmet Paşa ve hükümeti ile HF'deki aşırıları (müfritleri) kendine hedef seçmiş, eleştirilerini bu düzlemde yürütmüştür.⁵⁷ Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın partiler üstü bir konum benimsemesi TCF'nin siyasetteki başarısı ile doğru orantılı bir kazanım olarak düşünülmüştür. Ancak Mustafa Kemal Paşa gerek TCF kurulmadan önce⁵⁸ gerek kurulduktan sonra partisinden ayrılmayacağını ifade etmiştir. Diğer taraftan memurlara yönelik tasarruf ise CHF ile bürokrasi arasındaki bağlantıyı, buradan doğan gücü sınırlandırmaya yönelikti.⁵⁹

54 Yeşil, a.g.e., s. 228-229; Erkan Afşar, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın "Programları" Ekseninde Mukayesesi", *History Studies*, Vol. 12, Issue. 4, 2020, s. 1365-1366; Ülker, a.g.t., s. 26-28.

55 Orbay, a.g.e., s. 376.

56 Cebesoy bu konuda düşüncelerini, "*Gazi bir partinin başında kaldığı takdirde, ister istemez şahsiyet mübarezelerine sürüklenecek, vatani rehber sıfatıyla haiz olduğu mevki ve nüfuzu kaybedecekti*" sözleriyle dile getirmiştir. Ayrıca hatıralarını kaleme aldığı yıllarda, Mustafa Kemal Paşa'nın tarafsız bir devlet reisi kalarak inkılâp hareketlerini daha iyi idare edeceği kanaatini hâlâ muhafaza ettiğini söylemiştir. Bkz. Cebesoy, a.g.e., s. 377; 516.

57 Yeşil, a.g.m., s. 547.

58 Ateş, a.g.e., s. 107. 16 Eylül 1924 tarihinde Trabzon'da Halk Partililerle yapılan toplantıda partinin genel başkanlığını kendisi için bir övünme sebebi gören Mustafa Kemal Paşa, cumhurbaşkanının parti başkanlığıyla ilgili yönünü gündeme getirenlere karşı tarafının Cumhuriyet ve partisi olduğunu açıkça beyan etmiştir. Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 620-621; Mango, a.g.e., s. 477-478.

59 Yeşil, a.g.e., s. 229-230; Ülker, a.g.t., s. 29.

İşçilerine ilişkin bölümde idari adem-i merkeziyetçilik ve rasyonalizasyon konularının ön plana çıktığı görülmektedir. Anlatılmak istenen hangi birimde ya da seviyede olursa olsun seçimle iş başına gelen bürokratlar, belediye ve köy düzeyinde bir yönetim yapısının oluşturulması ve sorumlulukların kesin bir biçimde bölünmesidir. Bu noktada HF'ye yine bir gönderme vardır. Zira TCF'ye göre fiiliyatta HF'nin gösterdiği durum merkeziyetçilikten başka bir şey değildir.⁶⁰ Diğer taraftan öngörülen rasyonalizasyon da devletin çalışma prensiplerinin incelenmesini, eğer bir aksaklık ya da işleyişte hantallık varsa yeniden düzenlemeye ve daha sade bir yapıya gidilmesini gerektirmektedir.

Programın neredeyse yarısını ekonomik ve mali paragraflar oluşturmuştur. Mesleki teşkilatların, ticaret odalarının, üretim kooperatiflerinin ve kredi kuruluşlarının kurulmasını önceleyen ekonomik ve mali bir altyapının oluşturulması ele alınmıştır. Sermaye sahipleri ile işçilerin haklarının eşit ölçüde korunacağı ve kârın işçiler tarafından paylaşılmasının kanun kuvveti ile değil ikna ile teminine çalışılacağı belirtilmiştir. Tarımsal üretimde ise önceliği kendine yetebilmeye vermiş, sonrasına ise dışarıdan alınacak sanayi ürünlerini finanse edebilmek üzere hammadde dış satımını sağlayacak bir artı değer oluşturulmasını koymuştur. Ülkenin sadece kendi kaynakları ve sermayesine dayanarak kalkınması gerektiği görüşüne karşı çıkmış, yabancı sermayenin akışına önem verilmiştir. İki partinin arasında iktisadi ve mali sahada en önemli fark ise HF'nin aşırı müdahaleci, TCF'nin bu konularda aşırıya kaçmayan, ılımlı ve daha az müdahaleci bir prensibi benimsemesi olarak görülmüştür.⁶¹

Eğitimde tek bir milli eğitim sistemi desteklenmiş, böylece 3 Mart 1924 çıkan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun hem benimsendiği hem de adı geçen kanuna dair herhangi bir tasavvurda bulunulmayacağı, örneğin kanunu hükümsüz kılmak niyetinde olmadıkları, gösterilmiştir. Yine bilim, teknoloji, özel beceriler ve toplumsal politikaların önemine dikkat çekilen maddeleri programında bulundurmuştur. Ancak Zürcher'e göre bu maddeler işçileri ve ekonomiyle ilgili kısımlarla karşılaştırıldığında daha kısadır. Ayrıca belirsiz ve basit bir şekilde kalmıştır.⁶²

TCF'nin genel sekreteri Ali Fuat Paşa, girdikleri yolun doğası gereği iki fırka arasındaki farklara, yukarıda da belirtildiği gibi, zaman zaman değinmek durumunda kalmıştır. Bu bağlamda programları üzerine tekrar karşılaştırma yaptığı bir konuşmasında, devletin görevlerini asgariye indirerek halka geniş ölçüde teşebbüs imkânı bıraktıklarını, oysa HF'nin tam tersi bir

60 Orbay, a.g.e., s. 376-377.

61 *Vatan*, No: 581, 23 Teşrinisani 1340/23 Kasım 1924.

62 Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 134-135.

görüntü çizdiğini belirtmiştir. Cumhurbaşkanı seçilecek kişinin tarafsızlığını sağlamak, geldiği seçim dairesini temsilciden mahrum bırakmamak için seçilen kişinin mebusluk sıfatının düşürülmesi prensibini benimsemelerini de önemli bir ayrışma olarak vurgulamıştır. Ardından idari adem-i merkeziyeti ve mahalli yetkilerin kullanımı konusunda seçim usulünü kabul ettiklerini, halbuki HF'nin fiiliyatta arz ettiği manzaranın merkeziyetten başka bir şey olmadığını söylemiştir. On senelik gümrük tarifesi yapılmasını, ancak gelişmeye uygun milli sanayinin himayesini, ziynet eşyası hariç olmak üzere diğer şeylerden mutedil vergiler alınmasını, zirai ürünlerin pazarlanması için yurtdışında uygun pazarların bulunmasını gerekli gördüklerini, ayrıca sendikalizm ve individualizmi kabul ettiklerini, buna karşın HF'nin bu türden teşkilata karşı mesafeli olduğunu ifade etmiştir.⁶³

İki parti arasındaki program farklarını ve TCF'nin takip edeceği siyaseti anlama noktasında adı geçen partinin yayınlamış olduğu beyannamenin de önemli bilgiler verdiğini söyleyebiliriz. Örneğin parti beyannamelerinin ilk paragrafında TCF'liler milletin *“mukadderatını bizzat tayin ve idare etmek rüşt ve kabiliyetini izhar”* ettiğini vurgularken halkın ve dolayısıyla Türkiye'nin demokrasiye ulaşmak için bir rehber ihtiyacı olduğunu söyleyenlere, yani Halk Partisi mensuplarına, ima yollu bir göndermede bulunmuş ve söz konusu söylemi reddetmiştir. Doğrudan dile getirilmese de, himayecilik anlayışına ve halkın kaderinin kendisince belirlenemeyişi anlayışına karşı çıkışı, TCF'nin en başta gelen özelliğiydi. Aynı paragrafta beyanname, yeni partinin hedefinin *“milletimize bu dâhil olduğu yeni sahada sarsılmadan yürü-yebileceği vasıtasız bir yol açmak”* olduğunu belirtmiştir.⁶⁴ Bu pasaj, devrimci bir değişimden çok evrimci bir değişimin arzulanması şeklinde anlaşılmalıdır ki bu husus, iki parti önde gelenlerinin uzlaşmadığı konuların en başında gelmekteydi.⁶⁵ TCF liderleri, harap durumda bulunan ülkenin, ona dinlenme imkânı verecek bir barış ve huzur dönemine ihtiyacı olduğunu düşünüyorlardı.

Beyannamede, toplumu zayıf düşmekten ve doğasından/özünden uzaklaşmaktan, kişiyi de keyfi tutum ve davranışlardan muhafaza edecek bir *“lâzıme-i içtimaiye”* olarak tasvir edilen bireysel özgürlük ilkesinin de ısrarla altı çizilmiştir. Bu, partinin liberal karakterine uymasının yanı sıra, iktidar partisine yönelik üstü kapalı bir eleştiri olarak da anlaşılabilir. Aynı şey, mebusların halktan aldıkları vekâlete olan kesin bağlılıklarının vurgulanmasında da görülmektedir. Zira TCF kurucularının gözünde CHF mebusları, seçil-

63 Orbay, a.g.e., s. 375-377.

64 Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 128; Tunaya, a.g.e., s. 615.

65 Resul Babaoğlu, “Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci” *Takım Dönem Türkiye Araştırmaları*, C. 11, S. 22, 2012, s. 88.

melerinin ardından kamuoyunu dikkate almayan, konularını dilediğini yapabilmelerine imkân sağlayan bir fırsat olarak değerlendiren kişilerdi.⁶⁶

Son tahlilde, CHF'nin içerisinde Mustafa Kemal Paşa'dan sonra ikinci kişi olması nedeniyle İsmet Paşa'nın (İnönü) TCF ile ilgili bir değerlendirmesini, önemli ve dönemi aydınlatıcı gördüğümüz için belirtmenin faydalı olacağını düşünüyoruz. İsmet Paşa'ya göre, TCF II. Grubun devamı sayılabilir ve "... az çok kendi kendine teşekkül" etmiştir. İsmet paşa'nın bu husustaki fikrini daha iyi anlamak için şu satırlara dikkat etmek gerekir.

"Büyük Millet Meclisi'ndeki tek parti, geçimsizlik, beraber çalışmayı imkânsız kıldığı sanılarak, tabii ve suni gayretlerle bir ayrılmaya ve bölünmeye gitmiştir. Bu suretle, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuş oldu. Bundan anlaşılması gereken husus, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası önemli fikir ve görüş ayrılıklarından değil, geçimsizlikten doğmuştur ve bu geçimsizlik beraber çalışmayı imkânsız kulacak kadar büyük deşildir. Bu partiyi kuranlar kendiliklerinden teşebbüse geçmediler. Biraz da bu yola itildiler." Yine aynı yazısına da devamla İsmet Paşa şöyle bir değerlendirme daha yapmaktadır.

"Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında bulunan "milli ve dini geleneklere sadakat" sözü büyük reformlar ve inkılâplar yoluna girmiş olan Atatürk idaresi ve CHP iktidarına karşı muhafazakâr bir zihniyetin ifadesi sayılmıştır. Aslında bu iddia her büyük reformun karşısında tabii ve meşru olan muhafazakâr cereyanı temsil eder masum bir iddia görülebilir. Kaldı ki, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bir muhafazakâr cereyanı temsil ettiğini de hiçbir zaman söylememiştir. Kaydedilmeye lâyıktır ki, Terakkiperver Firkanın başında bulunanların büyük kısmı mazileri ve zihniyetleri itibarıyla ileri fikirli ve ıslahatçı insanlardı" demektedir.⁶⁷

Sonuç

Türkiye'de Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra partileşme faaliyetleri Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlamış ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kurulmasıyla ilk devresini tamamlamıştır. Ancak bu durum Milli Mücadele'de yer alan her kesimi içerisine almayı başaramamıştır. Vatanın tam bağımsızlığı sağlanması konusunda kenetlenen insanlar, vatanın kurtuluş, devletin ne yönde rejimini belirleyip şekillendireceği konusunda ayrılıklara düşmüşlerdir. Bütün bunların yanı sıra Milli Mücadele'de Mustafa Kemal'in yanında onunla omuz omuza mücadele veren önderler, kendilerini bu yeni oluşumda dışarıda bırakılmış ya da geriye itilmiş görmeye başlamıştır. İşte

66 Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 129.

67 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, C. 2, Kastaş Yayınları, İstanbul 2000, s. 759-760; Tevetoglu, a.g.m., s. 45-46.

bu gibi sebepler Türkiye’de yeni bir oluşumu yani, muhalefeti ve muhalefetçilerin önderliğinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını meydana getirmiş, aslında Zürcher’in de belirttiği gibi ideolojik açıdan, her iki kanat da temel olarak aynı orta sınıftan pozitivist, milliyetçi ve liberal hareketine bağlı olmalarına rağmen ayrılık kaçınılmaz olmuştur.

Ayrılık beraberinde farklı bakış açıları ve programlar meydana getirmiştir. Her iki partinin programları ve anlayışları ise cumhurbaşkanı seçilen kişinin partiden ayrılması ya da devam etmesi, anayasa değişikliklerinde halkın onayının alınması ya da Meclisteki milletvekillerinin vereceği kararın yeterli görülmesi, tek dereceli milletvekili seçimleri, liberal politikaların takibi, inkılapların yapılış şekli ve nasıl devam edeceği, bireysel/ferdi girişimlerin ne ölçüde destekleneceği gibi konular üzerinde farklılaşmış, karşı karşıya gelmiştir. Şurası da bir gerçektir ki, Terakkipervercilerin programı Halk Fırkası’nın programının temelini oluşturan 9 Umde’ye göre daha kapsamlı ve ayrıntılıydı. Diğer taraftan Cumhuriyet Halk Fırkası ise daha pratik bir programla genel çerçevesini çizdiği meselelere süratli ve kesin çözümler bulmak istemiştir. Nitekim bu yönde bir siyasette takip etmiştir ve daha detaylı bir programa ancak 1931 yılında ulaşmıştır. Bu şekilde programlarını tespit eden ve faaliyetlerini sürdüren iki partinin ara seçimlerdeki karşılaşmalarında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının önemli sayılabilecek başarısı, Halk Fırkasında muhalefete olan baskıyı artırmış ve Terakkipervercilerin ünlü *dinsel düşünce ve inançlara saygı* maddesinin gericilere bir çağrı olduğu ileri sürülmüştür. O dönemde Şeyh Sait isyanının aynı zamanda dinsel bir hüviyete bürünmesi ile ilişkilendirilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Takrir-i Sükûn Kanunu’nun da verdiği yetkiyle Haziran 1925 yılında kapatılmış, Cumhuriyet Halk Partisi ise 1945 yılında Milli Kalkınma Partisi kuruluncaya değin tek parti olarak siyasi yaşamına devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Gazeteler

- Tanin*, No: 754, 18 Teşrinisani 1340/18 Kasım 1924.
Tanin, No: 756, 20 Teşrinisani 1340/20 Kasım 1924.
Tevhid-i Efkâr, No: 4243, 11 Teşrinisani 1340/11 Kasım 1924.
Tevhid-i Efkâr, No: 4250, 18 Teşrinisani 1340/18 Kasım 1924
Vatan, No: 568, 10 Teşrinisani 1340/10 Kasım 1924.
Vatan, No: 577, 19 Teşrinisani 1340/19 Kasım 1924.
Vatan, No: 578, 20 Teşrinisani 1340/20 Kasım 1924.
Vatan, No: 581, 23 Teşrinisani 1340/23 Kasım 1924.

TBMM Zabıt Cerideleri

- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, İctima Senesi: 2, C. 9, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1975.

Kitap, Tez ve Makaleler

- Afşar, Erkan, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın “Programları” Ekseninde Mukayesesi”, *History Studies*, Vol. 12, Issue. 4, 2020, 1351-1380.
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Doruk Yayınevi, İstanbul 2002.
- Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu*, Türkçesi: Füsun Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.
- Arı, Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Atatürk, Kemal, *Nutuk*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü Dille)*, Yay. Haz. Ali Sevim-İzzet Öztoprak-M. Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.
- Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, (Bugünkü Dille) Yay. Haz. Ali Sevim-İzzet Öztoprak-Mehmet Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005.
- Ateş, Nevin Yurdsever, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1994.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*, C. III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.
- Babaoğlu, Resul, “Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C. 11, S. 22, 2012, 63-108.

- Baran, Tülay Alim, “İstanbul Basınında Cumhuriyetin İlanına Tepkiler ve Yorumlar”, *ATAM Dergisi*, C. 15, S. 44, 1999, 627-643.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar Büyük Zafer’den Lozan’a Lozan’dan Cumhuriyete*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, C. I-II, Temel Yayınları, İstanbul 2011.
- Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı*, Cumhuriyet Matbaası, 1938.
- Çevik, Zeki, *Milli Mücadele’de “Müdafaa-i Hukuktan Halk Fırkası’na” Geçiş (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis’te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Ekici, Yunus, “Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 27, S. 22, 2017, 349-359.
- Ekincikli, Mustafa, “Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Kuruluşu”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 6, S. 11, 2012, 151-163.
- Güneş, İhsan, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden Halk Fırkası’na Geçiş”, *ATAM Dergisi*, C. 3, S. 8, 1987, 427-442.
- Güz, Nurettin, “Cumhuriyetin İlanına Basının Bakışı”, *Selçuk İletişim*, C. 1, S. 1, 1999, 3-12.
- İnönü, İsmet, *Cumhuriyet’in İlk Yılları I (1923-1938)*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1998.
- Kapucu, Davud, “Demokratikleşme Çerçevesinde Muhalif Bir Hareket Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Atatürk Dönemi Demokratikleşme 1920-1938*, Ed. Davud Kapucu, İksad Yayınevi, Ankara 2021, 211-240.
- Karaca, Emin, *Birinci Meclis’te Muhalifler*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2007.
- Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2007.
- Müezzinoğlu, Ersin, “Türk Siyasal Hayatının Vakitsiz Doğan Çocuğu: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, vol. 1, Issue 1, 44-79.
- Öz, Esat, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992.
- Rauf Orbay’ın Hatıraları (1914-1945)*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2005.
- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilâli*, C. 2, Kastaş Yayınları, İstanbul 2000.
- Şahin, Zeynep Burcu, “Çok Partili Hayata Geçiş Deneyiminde Basın ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Atatürk Dergisi*, C. 10, S. 2, 2021, 171-204.

Taşkıran, Cemalettin, “Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 4, S. 14, 1994, 255-265.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Nizamname, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1924.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Programı, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmliui/handle/11543/1957>;

Tevetoğlu, Fethi, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Türk Kültürü*, Yıl: XXIV, S. 264, 1985, 41-46.

Timur, Taner, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Yayınları, Ankara 2003.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952*, Arba Yayınları, İstanbul 1995.

Tuncay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Uluç, Vahap, “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş: İç ve Dış Dinamiklerin Analizi”, *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S. 1, 2020, 465-486.

Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul 2011.

Ülker, Nurdan Seda, *Türk Basınında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (Son Telgraf, Tevhid-i Efkâr, Tanin, Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Millîye)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

Yeşil, Ahmet, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Yeşil, Ahmet, *Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilâtlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Neşriyat, Ankara 2002.

Yeşil, Ahmet, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Siyasi Kimliği”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 546-551.

Yüceer, Saime, “Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 534-545.

Zürcher, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Türkçesi: Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayınları, İstanbul 1992.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Zürcher, Erik Jan, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık”, Çev. Özgür Gökmen, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Mu-*

hafızakârluk, Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekingil, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, 40-53.

Zürcher, Eric Jan, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma-Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.